

ОРЕХОВА Л.І.,
кандидат педагогічних наук,
доцент, державний заклад
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д.Ушинського», м. Одеса

КАТЕГОРІЯ ОБРАЗНОГО МОВЛЕННЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ О.ПОТЕБНІ ЯК ІСТОРИЧНИЙ ЗДОБУТОК ПЕДАГОГІКИ МАЙБУТНЬОГО

У статті доведено, що звернення до історичного досвіду О.Потебні у вивченні категорії образного мовлення, переоцінка деяких історико-педагогічних і лінгвістичних фактів досі залишається актуальним і допомагає по-новому переосмислити здобутки педагогічних досліджень і скористатись ними для формування й удосконалення нових освітніх технологій виховання довершеної особистості.

Ключові слова: образне мовлення, лінгвістичні факти, педагогічний досвід.

В статье доказано, что обращение к историческому опыту А.Потебни в изучении категории образной речи, переоценка некоторых историко-педагогических и лингвистических фактов до сих пор остается актуальным и помогает по-новому переосмыслить достижения педагогических исследований и воспользоваться ими для формирования и совершенствования новых образовательных технологий сохранения совершенной личности.

Ключевые слова: образная речь, лингвистические факты, педагогический опыт.

It is proved that the appeal to historical experience in the study category A.Potebni figurative speech, revaluation of certain historical and pedagogical and linguistic evidence is still relevant and helps to achieve a new way to rethink the educational research, and use them to create and improve new educational technologies maintain a perfect person.

Key words: figurative speech, the linguistic facts that teaching experience.

Постановка проблеми. Звернення сучасних дослідників до історії лінгводидактики, переоцінка деяких історико-педагогічних і лінгвістичних фактів і персоналій допомагають по-новому переосмислити здобутки педагогічних досліджень і скористатись ними для формування й удосконалення нових освітніх технологій в умовах соціально-політичних перетворень в Україні. У науковій міжпредметній термінології з-поміж численних понять, категорій досить чітко простежуються окремі з них, які сягають далеко за межі однієї світоглядної позиції з причини свого багатопланового функціонування і цілком закономірно визначають сутність різноманітних наукових концепцій і поглядів. До таких категорій, на нашу думку, належить образність.

Аналіз наукової літератури. Питання розвитку образного мовлення розглядається в сучасній лінгводидактиці принаймні дотично таких проблем: розвиток образного мовлення дошкільників (А.Богуш, Н.Гавриш, Т.Мельник, І.Попова, О.Ушакова та ін.), розвиток усного мовлення учнів (Н.Бабиц, П.Білоусенко, О.Біляєв, М.Вашуленко, Л.Кулибчук, М.Пентилюк та ін.); вивчення в середній школі стилістики загалом, художнього стилю зокрема (Ю.Арешенков, П.Кордун, І.Лопушинський, В.Мельничайко, М.Пентилюк та ін.); лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови, мовний аналіз тексту як складова означеної дисципліни (Л.Валентій, І.Ковалик, М.Крупа, В.Мельничайко, М.Пентилюк та ін.); вивчення лексики та фразеології (М.Коломієць, В.Ужченко, Г.Передрій, Т.Усатенко та ін.); культура мовлення учителів-словесників, учнів (Н.Бабиц, О.Біляєв, М.Пентилюк та ін.).

Починаючи від часів І.Гете і майже до нашого часу, художня образність як феномен досліджувалась здебільшого за її окремими формами: метафорою, метонімією, синекдохою й іншими тропами. Лише у другій половині ХХ

століття з'являються праці, присвячені дослідженням художнього образу (К.Горанов, М.Храпченко). І хоча в них мети – розкриття природи феномена – не досягається, важливим є те, що поняття «цінність» і «значущість» все більше пов'язуються з поняттям «художній образ».

Ближче, ніж інші, на нашу думку, до розкриття природи слова і образу підійшов Олександр Потебня. Він одним із перших прийшов до розуміння градації між мовою й мовленням, почав досліджувати історичні процеси їх розвитку, встановлювати їх специфіку, виявляти принципи їх двоєдності. У зв'язку з цим визначились і його наукові позиції стосовно художнього мовлення та його образності. Наукове осмислення внутрішньої форми слова та обґрунтування цього поняття було виключно важливим для формування і розвитку філологічної концепції Олександра Потебні, як для лінгвістичної, так і для літературознавчої її складових частин.

Олександр Потебня вважав, що, пізнаючи світ, називаючи його словом, людина здійснює акт поетичної творчості. Для того, щоб збагнути невідоме явище, позначити його словом, доводиться порівнювати його з чимось раніше пізнаним, звертатися до образного порівняння. Народжений таким чином поетичний образ Олександр Опанасович називає «внутрішньою формою слова» або «уявленням», тому, що він «уявляє» зміст слова, виражає його глибинне значення. «Найближче або формальне, значення слів, разом із уявленням, робить можливим те, що той, хто говорить, і той, хто слухає, розуміють один одного» [5, 20]. Внутрішня форма будь-якої мови виражає не весь зміст думки, а тільки одну з її ознак. «Не важко вивести з розбору слів будь-якої мови, – писав О.Потебня, – що слово, власне, виражає не всю думку, яка сприймається як її зміст, а тільки одну її ознаку» [4, 114]. Тим самим Олександр Потебня розвивав філософські погляди Г.Гегеля про

тотожність справжньої думки та предмета і співвідношення з ними слова як продукту справжнього мислення. Ця ознака має образний характер. Олександр Потебня розрізнявав слова, в яких ще живе поетичне порівняння, і слова, де воно вже забулося, стерлося. Перші – він умовно називав словами «образними», другі – «необразними» і зауважував щодо цього: «Всі значення у мові за походженням образні, кожне може стати з часом необразним» [4, 203-204]. Глибоке осмислення структурної єдності всіх компонентів слова дозволило видатному мовознавцю прийти до дуже істотних міркувань і висновків щодо сутності поетичного образу і його значення в історії людського мислення, у розвитку мовлення. На жаль, багато ще з цих міркувань досі недостатньо враховано і належно не оцінено. Поділ слів на «образні» й «необразні», що послужив О.Потебні вихідною точкою для дуже цікавих узагальнень про життя «внутрішньої форми» слова, про зсуви і зміни в його поетичній образності, досі ще трактують не стільки як початок роздумів ученого в цьому напрямі, а як підсумок, кінцевий висновок, за яким, по суті, нічого більше немає.

На думку І.Фізера, відмінність між ближчими і подальшими значеннями слова відіграє особливо важливу роль у потебнянській теорії літератури, міфу та фольклору. Ці «феномени мови», досліджені чи поодиночки, чи в сукупності, виявляють свою унікальність через взаємодію цих двох значень. У поезії, міфах і фольклорі слова з очевидним зображенням домінують над тими, що не мають їх, тим часом коли в прозі слова з нульовим зображенням є «єдиним будівельним матеріалом». Винятком у подібній парадигмі є навмисна затемненість змісту в таких літературних утвореннях, як сатира, іронія, анекдот або байка, де внутрішня форма спрямовується на вираження двох різних значень одночасно.

У праці про внутрішню структуру

образу П.Палієвський, високо оцінюючи думки Олександра Потебні про «внутрішню форму» слова й широко використовуючи їх, вважає за потрібне підкреслити, що О.Потебня поділив усі слова на «образні» й «необразні» і на цьому зупинився, бо як лінгвіст він мав специфічний погляд: «поетичне мислення» цікавило його не саме по собі, а лише у зв'язку зі словом – лексичною одиницею.

Л.Булаховський також уважав, що О.Потебня у своїх аналогіях між внутрішньою формою та поетичним образом усе зводив до градації слів на «образні» й «необразні». Щоправда, на відміну від інших дослідників, Л.Булаховський відзначав у О.Потебні дуже важливе «обмежувальне» зауваження про можливість виникнення поетичних образів зі слів «необразних», але він фактично тут же знімав усю істотність цього застереження, посплавшись на те, що означене зауваження мовознавця «фактично не відіграло своєї ролі в більшості його міркувань» [2, 26]. Але те, що Л.Булаховський уважав окремим застереженням, яке не відіграло практичної ролі, було в О.Потебні, на думку О.Преснякова, важливою концептуальною ланкою в оригінальному розумінні основних засад розвитку і взаємодії мови й мислення, вело до розуміння глибоких закономірностей у такій взаємодії. Відзначивши очевидність естетичної змістовності «образних» слів, Олександр Потебня послідовно й багаторазово показував, як народжується поетична образність зі слів «необразних», як гнучко і різнобічно ці слова можуть виконувати в контексті силу естетичних функцій.

Вивчаючи, як змінюється первісна поетична образність у слові, і як у його змісті втілюються дедалі ширші й абстрагованіші поняття, дослідник висунув одну з найцікавіших своїх думок щодо розвитку мови і суспільного прогресу: «Сама поява внутрішньої форми, сама апперцепція у слові згущує чуттєвий образ, змінюючи всі його

стихії одним уявленням, розширюючи свідомість, збуджуючи мислення. Потім, у ряду уявлень і слів, що виростають з одного кореня і з яких наступні мимохіть відриваються від попередніх і втрачають сліди свого походження, згущенням може бути названий той процес, завдяки якому стає простим і не вимагає зусилля думки про те, що доти було важке і складне.... Відомо, що істина, добута працею багатьох поколінь, потім легко дається навіть дітям, у чому й полягає сутність прогресу; проте менш відомо, що цим прогресом людина зобов'язана мові» [4, 169].

Для Потебні-філолога просто неможливо було намітити градацію образного й необразного слова і на цьому зупинитись. Учений відразу починав усе розглядати функціонально-історично, шукати і встановлювати закономірності процесів розвитку, думати про їх перспективи, про їх практичний смисл для культурного прогресу людства. Одним із результатів на цьому шляху стало узагальнення у зв'язках образного й необразного в художньому мовленні із традиціями сприймання. Дослідник усе більше впевнювався, що саме традиції сприйняття, його культура стають тим складним і багатofункціональним фактором, який, формуючись історично, безперервно впливає на структуру художнього мовлення, на народження поетичної думки, стає посередником між нею та дійсністю.

Отже, розробляючи концепцію щодо взаємодії образного й необразного в мові й поетичній творчості, О.Потебня здійснював двоєдину філологічну настанову. З одного боку, він осмислив специфічні особливості художнього мовлення, осягав, так би мовити, його внутрішні закони, його принципи. З іншого – сполучав їх із загальнокультурним розвитком людства, показував, що структурні принципи мистецтва слова, при всій їх специфічності, можуть жити й мати певний смисл лише тому, що вони завжди

так чи так «відкриті» цим процесам, взаємозалежностям мови, мислення, культури в їх безперервній творчій діяльності.

О.Потебня висловив чимало зауважень, що між художнім твором та природою (дійсністю) «завжди є традиція осмислення та зображення». Мовознавець раніше за інших висунув поняття внутрішнього світу художнього твору, поставив питання про дивовижну цілісність та органічність цього світу, заявив, що «художній твір, як і людина, є мікрокосм» [4, 110]. Мірою істинності та цілісності поетичного світу він завжди вважав повноту і глибину вираження дійсності й постійно оперував цими методологічними критеріями. Однак процеси втілення дійсності в русі до форми внутрішньої та зовнішньої виявились як об'єктивними, так і суб'єктивними, що залежать від особистості автора, який створює поетичний образ, і від особистості читача, який сприймає його. Тому мовленнєва ситуація, контекст, умови авторської творчості та читацького сприйняття висувались дослідником як структуруючі фактори художнього мовлення, такими самими істотними, як і поетична традиція. Унаслідок роздумів про це О.Потебня висунув свій парадокс про нове народження слова при кожному новому вживанні, поставив оцінку та розуміння слова в залежність від мовленнєвої ситуації, від контексту з усіма його специфічними структурними зв'язками і цільовими призначеннями. Учений неодноразово показував, як оживає й дістає образотворчу силу в художньому мовленні будь-яка дрібниця, деталь, як пробуджуються у слові потенційні семантичні можливості, що накопичувалися віками. Структура художнього мовлення розглядалася ним як динамічна й напружена взаємодія різноманітних компонентів, кожний з яких, беручи участь, так би мовити, в загальному «звучанні», здобуває все більшу поетичну виразність. Тому вчений неодноразово зазначав, що правильної

оцінки художнього мовлення без розуміння контексту досягти неможливо.

Термін «внутрішня форма» в сучасному контексті передбачає такі якості слова: його гнучкість, здатність надавати різноманітні відтінки висловлюванню та змінювати цілі конструкції. Отже, внутрішня форма слова проявляється у художньому контексті, де актуалізується універсальна здатність слова створювати образи та виражати поняття. На думку Л.Новикова, чим більше у слова різноманітних асоціацій, тим воно й образніше. Саме таке слово, як уважає лінгвіст, містить надзвичайно живу та яскраву внутрішню форму, яка, у свою чергу, становить основу словесного образу.

Отже, Олександр Потебня, відзначаючи і вивчаючи різні відтінки й важко вловимі перетворення, за яких слово то набуває образності, то знову втрачає її, знаходить найприхованіші механізми мистецтва слова, його залежності від рівня розвитку мовлення й мислення й наближається до наукового обґрунтування найважливіших засад структури художнього мовлення. Міркування науковця звертають увагу на наявність поетичної образності в самій природі мови. Завдання поета – розбудити її, активізувати, примусити служити своїй меті. У підсумку цих роздумів дослідник доходить непохитного висновку: «Нема такого стану мови, за якого слово тими чи іншими засобами не могло одержати поетичного значення» [3, 169]. Щоразу, коли науковець розглядав поетичні тропи й фігури, він настійно звертав увагу на єдність поетичних витоків у прямому і переносному значеннях слова. Показуючи, як переносне значення слова може виражати величезний діапазон людських вражень і переживань (від конкретного живописного уявлення до найскладніших зіставлень, що виражають зміст духовного життя людини), Олександр Потебня детально простежував шляхи виникнення і розвитку багатьох метафор, синекдох, метонімії, з'ясовував, як вони могли на-

родитись у поетичному мисленні. Він звертався до найелементарніших їх видів і підвидів, що дедалі ускладнюються, і можуть зрештою скласти основу образної структури цілого поетичного твору. Надзвичайно багаті матеріали мовознавця про тропи й фігури представляють мало не всі можливі їх варіанти у фольклорі, у стародавній і новій літературі, висвітлюють різні види їх взаємодії у контексті. Натомість Олександр Потебня анітрохи не претендував на їх вичерпну класифікацію. Його набагато більше цікавили художні функції переносного значення слова у звичайному та художньому мовленні. І саме виявленням їх він займався не лише в літературознавчих працях, але і у фундаментальних дослідженнях з історії мови, фольклору і етнографічних розвідках. Проблема змістовності й функціональності була найважливішою в підході О.Потебні до розуміння сутності переносного значення слова в поетичній мові. Зауважимо, що вчення Олександра Потебні про переносне значення слова та його засвоєння і використання у мовленні дітей різного віку є надзвичайно актуальним у сучасній методиці розвитку мовлення і навчання дітей рідної мови.

Важливим є також висновок дослідника щодо класифікування і систематизування троп. На думку вченого, структурні закономірності тропів, їх типологію потрібно і можна виявляти насамперед з погляду історичного розвитку мови та художнього мовлення, а не довільним, надуманим схемам, орієнтованим за координатами якихось формальних збігів або частковостей. У своїх дослідженнях з історичної граматики науковець показав, що в минулому більшість тропів взагалі не сприймалися як «особливі» художні засоби, а були народжені первісною поетичністю образної структури слова, виступали як «первісні» заміни тих відвернених понять, які ще недостатньо сформувались і закріпились у мові. Багато прикладів цьому вчений бачив

у фольклорі та мові літописних переказів. О.Потебня принципово орієнтувався на таке розуміння тропів у художньому мовленні, при якому вони розглядалися би як органічні складові його контексту, що живуть, як і інші його компоненти, лише в умовах загальної взаємодії, служать стрижнем для руху думки, для безперервної поетичної творчості.

Досить істотними й перспективними є його ідеї про вплив контексту на змістовність слова і різноманітні можливості такого впливу. О.Потебня показує, як «оживає», набуває образотворчих можливостей у художньому мовленні навіть така службово-пов'язуюча частина мови, як сполучник або прийменник, яким змістовим смислом виповнюються звичайні займенники, створюючи багаторазовий резонанс і посилюючи поетичну образність кожного слова, кожної синтаксичної конструкції.

Дослідження його творчості дозволяють побачити, як велика частина звичних, стереотипних словосполук, потрапляючи до художнього контексту, набуває чіткої естетичної спрямованості й активізує свої потенційні поетичні можливості внаслідок пробудження «внутрішньої форми». Висловлена думка про те, що значення звичних сполук виявляється в художньому мовленні нітрохи не меншим, ніж значення «незвичних», найоригінальніших метафор і порівнянь, підтверджується аналізом величезної кількості фактів з історії мови.

Особливого значення надавав дослідник динаміці взаємозв'язків між словами, руху думки, викликаному рядами асоціацій, пов'язаних зі звичним слововживанням. Майже скрізь, аналізуючи художнє мовлення, учений відзначає можливості зближення і взаємодії різних рядів звичного слововживання, намагається показати, як образне слово виникає на ґрунті такого слововживання і постійно сполучається з ним. Він уважає, що з розвитком літератури мистецтво слова

дедалі більше будуватиме свою образну структуру на ґрунті звичного слововживання, поширеного у звичайному мовленні. Гіпотези видатного мовознавця переконливо підтвердила практика багатьох письменників ХХ сторіччя. Факти багаторазового використання «згорнутого», «спресованого» слова-образу з орієнтацією читача на стійкі, загальноприйняті ряди звичного слововживання філологи неодноразово відзначали в таких поетів, як О.Блок, В.Маяковський, О.Твардовський, М.Цветаєва і в багатьох інших.

Уподібнення слова і поетичного твору, як багато моделей, має, звичайно, деяку спрощеність і схематизм і не може охопити всю повноту і складність літературного явища. Найважливіше, що у своєму уподібненні слова й художнього твору О.Потебня дійшов до цікавих думок про значення поетичного образу (і мистецтва взагалі) у розвитку людського мислення, у ставленні людини до дійсності. Він аналізує цілу низку поетичних образів, що є в байках, прислів'ях і приказках, і показує, що типові риси певних життєвих явищ до такої міри концентруються в поетичному образі, що останній зрештою може «заміщати» або «переставляти» всю багатоманітність думок і почуттів, які це явище викликає.

Учений зазначав, що перед людиною знаходиться світ, з одного боку, нескінчений у широчину за простором, а з другого – нескінчений у глибину, нескінчений за кількістю спостережень, які можна зробити на найбільш обмеженому просторі, заглиблюючись в один і той самий предмет. Тим часом те, що називають людською свідомістю, те, що ми не можемо собі інакше уявити, як у вигляді маленької сцени, на якій по черзі з'являються і сходять людські думки, вкрай обмежене. О.Потебня вбачав єдиний шлях до того, щоб обійняти думкою чим більшу кількість явищ і їх відношень, у тому, щоб прискорити вихід на сцену і сходження з неї окремих думок,

а потім посилити важливість окремих думок, що містяться на цій сцені. Олександр Потебня ставить ці процеси «згущення думки» за допомогою поетичного образу в пряму залежність від рівня розвитку людини і суспільства та зауважує, що, чим більше освічена і естетично розвинена людина, чим більше вона здатна сприймати образ як втілення безлічі явищ, тим інтенсивніше й активніше рухається її думка.

Такий висновок підтверджується силою фактів історії мови, вивчених видатним мовознавцем. Зазначаючи «повільність течії думки», властиву свідомості людини, яка стоїть на нижчих щаблях культурного розвитку, вчений вказував на безперервне зростання інтенсивності думки в міру зростання людської культури і відзначав, що стихії думки в голові освіченої людини, з одного боку, перебувають у більшому взаємозв'язку, об'єднаніші, тому слово освіченого незрівнянно багатше за змістом від слова неосвіченого, з іншого боку, більше й різноманітніше почленовані, більш розподілені за рядами комплексів, будь-що однорідних. Унаслідок останньої обставини мовець і рівний йому за освітою слухач задовольняється одним натяком на відомий їм ряд думок, натяком, вираженим у слові чи низці слів, які не вичерпують собою властивої низки думок, але тільки вказують на неї. Отже, Олександр Потебня таким чином зумів вловити й накреслити ті закономірності й тенденції розвитку поетичної образності в людському мисленні, які згодом визначили численні стилістичні пошуки в мистецтві слова ХХ сторіччя.

Основним положенням аналогії Олександра Потебні про слово і поетичний твір є думка, що поетичний образ і складний художній твір виникає і живе так, як і образне слово. Усі пізнавальні та естетичні властивості слова, основні його елементи, їхні зв'язки і взаємодії такі самі, як у структурі поетичного твору. У сло-

ві об'єктивуються і закріплюються у свідомості не тільки уявлення, а й всі етапи мислення, в тому числі і пізнавальна трансформація уявлень, елементарних чуттєвих образів та понять. Конкретно пізнавальні величини, поняття у слові органічно з'єднані із «чуттєвим образом», конкретним уявленням і чуттєвою оцінкою, а тому воно виступає як «орган думки», засіб спілкування й пізнання. Слово однаковою мірою належить і мовцеві, і слухачеві, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певний смисл для мовця, а в тому, що здатне мати смисл взагалі. Смисл взагалі – це, очевидно, певна об'єктивна основа, яка породила слово, котре її означає. Слово може бути знаряддям розкладу, з одного боку, а з другого – згущення думки, за О.Потебнею, тільки тому, що воно є уявленням, тобто не образом, а образом образу. Якщо образ є актом свідомості, то уявлення є пізнанням цієї свідомості. Оскільки проста свідомість є діяльністю, але такою, що не створена для нас, а відбувається в нас, зумовлена нашою сутністю, то свідомість свідомості становить або те, що ми називаємо самосвідомістю або те, що кладе їй початок. Словесно-образне мислення учений називав поетичним, розуміючи його як творче, як мислення образами. Воно характерне для народних пісень, прислів'їв, приказок, міфів, літературної творчості. У живописі, скульптурі й музиці мислення також образне, але виявляється не словами, а відповідними кольорами, формами, звуками. Мистецтво, як і слово – не стільки вираження, скільки засіб творення думки. Усі ці положення О.Потебні актуальні й досі для лінгводидактики щодо розвитку образного мовлення.

Отже, учення О.Потебні, яке поєднувало в собі досягнення лінгвістики, теорії літератури, психології, було вагомим внеском у розвиток мовознавства загалом і лінгводидактики зокрема. Питання образного мовлення, його розвитку є методич-

ною проблемою, вагомість якої чітко простежується у сучасній лінгводидактичній науці. Погляди О.Потебні на розвиток образності мовлення повинні зайняти чільне місце в об-

ґрунтуванні теоретичних положень сучасної лінгводидактики. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у продовженні вивчення цього питання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.
2. Кардаш І.М. Естетичне й етичне в навчанні мови (за концепцією О.О.Потебні) / І.М.Кардаш // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського: Зб. наук. пр. – Одеса, 2004. – № 3-4. – С.122-130.
3. Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А.Потебня; [Сост., авт. вступ. ст. и ком мент. А.Б.Муратов]. – М.: Высшая школа. – 1990. – 344 с. (Классика литературной науки).
4. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 613 с.
5. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А.Потебня. – К.: СИНТО, 1993. – 191 с.